

Lära sig och lära ut runor – med hjälp av futharken?

Helmer Gustavson

Under medeltiden använde man runor sida vid sida med den latinska skriften. Men med tiden ersatte de latinska bokstäverna dem. Latin och latinsk skrift var något självklart i förbindelserna med påvestolen och i den kyrkliga liturgin liksom i ekonomiska överenskommelser och diplom. Det innebar inte att kyrkan stod främmande för runskriften för den var mån om alla möjligheter att nå ut till sina tjänare och till församlingarna.

Den latinska skriften hade till att börja med en positiv påverkan på användningen av runor, då ju skriften genomgående fick en starkare ställning i samhället. Genom påverkan från de latinska bokstäverna ökade antalet runtecken. Runraden eller futharken omfattade under vikingatiden sexton tecken medan det latinska alfabetet bestod av ett trettiootal bokstäver. Genom ett särskiljande tecken, en punkt eller ett litet streck på t.ex. runan i kunde man åstadkomma en grafematisk skillnad mellan i och e. Senare differentierades även runtecknen för konsonanter. Så gav en stingning av k-runa ett grafem <g>. Och för att återge bokstäverna q, x och

z skapade man senare runor som svarade mot dessa bokstäver.

I mitten av 1300-talet slutade man att använda runskrift. Bruket upphörde inte fullständigt, men det är svårt att fastställa att det därefter fanns en genuin kontinuitet. Frågan kompliceras av att många lärda redan under senmedeltiden fångslades av runskriften. Det kan ha hållit liv i runorna, när vardagsbruket upphörde. Johannes Bureus omtalar att det fanns ett slags lärobok i runor och 1500-talets humanism medförde ett ökat filologiskt intresse för runor. De beskrevs och avbildades i tryckta verk. Det är därför ett problem att fastställa om de efterreformatorka runinskrifterna har sitt ursprung i en obruten tradition från medeltiden eller om det fanns brott eller störningar i den. Vilade sådana inskrifter på en folklig kunskap eller på bekantskap med runor i tryckta verk?

De omfattande fynden av medeltida runinskrifter har förändrat synen på runorna. Medeltidens runor var till stor del en vardagsskrift. Förekomsten av ett tiotal mer eller mindre bevarade futharker bland de drygt hundra runinskrifter, som har kommit

fram vid arkeologiska utgrävningar i Sigtuna, gör att man kan fråga sig om de återspeglar en insats att undervisa i runkunskap, i ett kunnande att läsa och skriva runor. Det samma gäller för ett antal runinskrifter på i sig värdelösa revben, där inskrifterna inte är språkligt betydelsebärande utan snarare skrivövningar, där en runa har ristats in en gång eller flera eller olika runor har ristats in i övningssyfte. De kan uppfattas som språkligt meningslösa inskrifter men kanske är övningar att forma enskilda runor. Det kan gälla runföljder som **pppp-** på revbenet Sl 51 från kvarteret Trädgårdsmästaren (Fornvännen 1992:164), revbenet Sl 44 med runorna **-btbtbtb** från kvarteret Professorn 2 (Nytt om runer 1996:18). Vid denna typ av inskrifter måste man vara försiktig i sin bedömning och skilja dem från den typ av magiska formler som bygger på upprepning av runtecken. De nämnda fallen är kanske en rest av en undervisningssituation där en runkunnig person med kniven har format runtecken som eleven sedan har efterliknat på ett revben.

En tydlig pedagogisk bakgrund återspeglar fyndet av en rund trätrissa från kvarteret Professorn 1 i Sigtuna (H. Gustavson 2007). På den ena sidan uppmanas man att lära sig runorna och på den andra är ett runsyllabarium ristat, d.v.s. alfabet med runor uppbyggt på stavelser. Det är uppställt med hjälp av runtecken för vokaler och konsonanter och är ordnat i futharkens runordning.

Syllabariet går tillbaka på en undervisningsform som användes redan under antiken och som har förmedlats av den medeltida kyrkan. Frågan är om runsyllabariet i Sigtuna kan kopplas samman med en undervisning inom kyrkans ram eller enbart

speglar ett lärt intresse. Det hörde knappast hemma i vardagens undervisning.

Att futharken har spelat en viktig roll när det gällde att lära ut runkunskap och att tradera den råder det ingen tvekan om. Men om dess ursprung och dess bakgrund vet vi föga. Runorna i den äldre 24-typiga och den yngre 16-typiga futharken uppträder i en bestämd ordningsföljd precis som skrivtecknen i andra alfabet. Ordningsföljden skiljer sig dock från klassiska alfabetena, som hade grekiskans *alpha*, *beta*, *gamma*, *delta*, *epsilon* etc. som grund och som vi har lånat via latinets *abc*. I det runska teckensystemet sattes runan \mathfrak{F} först och inleddes under vikingatiden och medeltiden av en första enhet om sex tecken, en ätt **fupork** ($\mathfrak{F} \mathfrak{U} \mathfrak{P} \mathfrak{O} \mathfrak{R} \mathfrak{K}$) av en andra ätt **hnias** ($\mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{I} \mathfrak{A} \mathfrak{S}$) och slutade med en tredje ätt **tbmlr** ($\mathfrak{T} \mathfrak{B} \mathfrak{M} \mathfrak{L} \mathfrak{R}$) om fem runor. Detta runalfabet om sexton tecken kallas *futharken* efter runorna i första ätten. Benämningen tycks vara äldst känd från början av 1600-talet genom Johannes Bureus, men eftersom futharkens ordningsföljd har varit mycket stabil med nästan obefintlig variation alltsedan förhistorisk tid är benämningen sannolikt mycket äldre. Om dess stabilitet vittnar också att den bevarades oförändrad trots att runsystemet med tiden ökade genom att runorna försågs med diakritiska punkter eller streck eller kodifierade varianter av runformerna. Trots det omfattade futharken aldrig fler tecken än sexton. De så kallade gyllentalen om nitton tecken var ju en numerisk serie och inte en följd av alfabetiska tecken. Att futharken kan ha varit seglivad visar förekomsten av futharkens första ätt, **fupork**, på en gotländsk runstav (Gotland Museum, deposition C 253). Och de fyra första tecknen i futharken finns i en senmedeltida inskrift (G 221b) i väggputsen i Klinte kyrka på

Fig. 1. Renritning av långkvistrunraden överst och kortkvistrunraden underst.

Gotland. Den kom också till praktisk användning för att numrera takbjälkarna i Högs kyrka inför placeringen vid uppsättningen av kyrkans tak (Källström 2011). Genom sin stabilitet spelade den en viktig roll när det gällde att skapa och tolka lönn-runeinskrifter. Tack vare denna stabilitet kunde nämligen runans ätt-tillhörighet och dess plats i ätten användas för att numeriskt ange dess grafematiska värde. Andra ätters första runa angavs sålunda numeriskt med 2:1, d.v.s. stod för **h**.

En futhark har inte något språkligt innehåll utan är en inskrift som listar enheterna i runraden. Till skillnad från en betydelsebärande inskrift kan den inte analyseras språkligt, eftersom den saknar den språkliga funktion som är en förutsättning för en analys av betydelsen av det skrivna tecknet, grafemet. Vad som kan studeras är runans ordningsföljd i futharken (futharkenheten) och dess grafiska form. Futharkenheten **p** på plats tre i futharken kan ha skiftande grafisk form, t.ex. $\text{þ} \text{D} \text{þ} \text{D}$. Och som futharkenheterna 14 och 15 uppträder vanligen **m** och **l** men följderna **l** och **m** uppträder också, förmodligen genom påverkan av ordningsföljden **lm** i det latinska alfabetet.

En viss regelmässighet i variationen av runformerna i runalfabetet har fått runforskare att skilja mellan olika varianter av den vikingatida futharken. Det kan vara praktiskt att skilja mellan futharker eller runra-

der med kortkvistrunor och med långkvistrunor. En del runforskare har räknat med ännu flera typer av vikingatida futharker. Men som en runolog har uttryckt det återspeglar det inte nödvändigtvis förhållandena under vikingatiden utan kan vara ett uttryck för forskarnas strävan efter ordning och reda. Någon fullständig futhark med stavlösa runor finns t.ex. inte bevarad utan de avbildningar vi möter är rekonstruktioner. Men det är praktiskt att göra åtskillnad mellan en standardfuthark med långkvistrunor $\text{F} \text{H} \text{D} \text{F} \text{R} \text{Y} \text{ } \text{*} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{ } \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{þ}$ och en med kortkvistrunor $\text{F} \text{H} \text{D} \text{F} \text{R} \text{Y} \text{ } \text{*} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{ } \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{þ}$. Men dessa redovisningar är ofta ideella och långkvistrunor och kortkvistrunor kan förekomma blandade med varandra både i betydelsebärande inskrifter och i futharker. I runinskrifterna på lösföremålen från Sigtuna tecknas t.ex. **o**-runorna med þ i ett tiotal inskrifter, medan inskrifterna med þ och þ är ungefär hälften så vanliga och de med þ kan räknas på ena handens fingrar. (Fig. 1)

De rikliga fynden av runinskrifter från medeltiden har ökat antalet kända futharkinskrifter. Från Västnorden är omkring 170 futharkinskrifter kända om man till dem också räknar in sådana som bara består av några få runor. Ett 80-tal av dem har påträffats på Bryggen i Bergen efter branden 1955. De västnordiska futharkinskrifterna har behandlats i en avhandling av Karin Fjellhammer Seim 1998. Någon motsvarande undersökning av de östnordiska inskrifterna har inte gjorts. Antalet här är mindre, kanske ett 60-tal¹. Även antalet futharker med de äldre 24-typiga runorna har ökat och är nu ett femtontal.

I äldre tid använde runforskarna det då begränsade antalet kända futharkinskrifter liksom övriga runinskrifter som källa för att beskriva runorna. Men den norske språk-

<i>Nummer, runtext, anmärkningar</i>	<i>Datering</i>
SI 12: fuporkhnis 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋	1000–1100-t.
SI 18: funolh-... 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋-...	1200–1230
SI 21 a: f u p o r k h i n a s t b - - r b: --ba ba 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃--𐌶 --𐍃𐍋 𐍃𐍋 och ornament	1175–1200
SI 28 a-b: f u p o r k h n i a s t b m l 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍋𐍋	
burkaṛanaskalpinakupumutrriti 𐍃𐍄𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆	1100–1125
SI 28 c: f u p o r k h n i a s t b m l r 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍋𐍋𐍋	1100–1125
SI 33: f-ko 𐍈-𐍈𐍇	1175–1200
SI 41: tmlr 𐍈𐍄𐍋𐍋	Odaterat
SI 45 a: fuporhninstbmlr b: rbnia 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍄𐍇𐍆 SI 45a spegelvänd, vänsterlöpande	1100-t. el. b. av 1200-t.
SI 54: fup ar- 𐍈𐎎𐍃 𐍄𐍇-	1000-t. el. b. av 1100-t.
SI 59: fup 𐍈𐎎	1100-t. el. b. av 1200-t.
SI 71: -a fuporkhnisatbrlm ropat mbut rema pera b-bn po 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍄𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆 𐍇𐍄𐍇𐍆𐍇𐍆 𐍄𐍃𐎎𐍄 𐍇𐍄𐍄𐍇𐍆 𐍃-𐍃𐍇𐍆 𐍃𐍄 Spegelvända, vänsterlöpande	1066–1086
SI 87: fuu- 𐍈𐎎𐎎- (f-runan spegelvänd)	1100-t.
SI 90 a: ...astb-.... ...𐍄𐍇𐍆𐍇-.... b: ...x runa x----- ...x𐍇𐎎𐍄𐍇𐍆x---...	1055–1075
SI 98: fu 𐍈𐎎	993–1013
SI 103: f u p o r k h n i a s t b k m l r 𐍈𐎎𐍃 𐍄𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆𐍇𐍆 1000/1100-t. el. b. av 1200-t.	
SI 109: fuporkhniastbmlr 𐍈𐎎𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍋𐍋𐍋𐍋𐍃𐍄𐍇𐍆𐍇𐍆 jämte triangelmotiv. På benets andra sida finns en skeppsbild.	1100-t.
SI 117: fup-rkhni... 𐍈𐎎𐍃-𐍇𐍄𐍇𐍆-	Odaterat

Tabell 1. Futharkinskrifter på lösa föremål från Sigtuna. Nummer i SI-serien.⁵

Redaktionens kommentar: dateringarna vilar på följande förhållanden. Fynden från kv. Trädgårdsmästaren 9–10 (grävning 1988–1990) SI 18, SI 21, SI 28, SI 33 är daterade stratigrafiskt efter rapportens fyndlista (A. Wikström red. 2011). Övriga grävningar är orapporterade. Dateringarna är preliminära och bör användas med försiktighet. SI 12 (grävning i Stora gatan 1985) är daterat med ledning av uppgifter i rapportens sammanställningen (Wikström 2008). Fynden från kv. Professorn 1 (grävning 1999–2000) SI 71, SI 87, SI 90, SI 98 har daterats i enlighet med den stratigrafi som Mats Petersson utarbetat och personligen meddelat artikelförfattaren. Fynden från kv. Professorn 2 och 4 (grävningar 1995–1996) SI 45, SI 54, SI 59, SI 103, SI 109 är daterade av Anders Wikström på basis av rapportens sammanställningar (för dessa, se www.sigtunamuseum.se), genom personliga meddelanden till författaren och i samarbete med redaktionen. P.g.a. oklarheter i fyndregistreringen kan SI 41 (Långgränd) och SI 117 (Professorn 4) f.n. inte dateras.

Fig. 2. Revbenet Sl 71 från kv. Professorn 1, Sigtuna med futharken och runorna **ropat**. Foto Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

forskaren Magnus Olsen (1878–1963) tolkade futharkinskrifterna som en egen magisk kategori. Fyndet 1903 av G 88 Kylverstenen med dess futhark i en gotländsk förhistorisk gravkista gjorde sitt till för att stärka uppfattningen om en magisk bakgrund för de nio då kända futharkerna med de äldre runorna. Den danske runforskarer Anders Bæksted (1952:160–172) vände sig mot Olsens uppfattning och förkastade idén om en i själva runorna ursprunglig inbyggd magisk funktion². Snarare var runmagin att betrakta som en nordisk translitteration av europeiska formler och i många fall att se som en upprepning eller översättning av sameuropeiska formler skrivna med bokstäver och futharken en parallell till motsvarande bokstavsräckor. Fynden efter andra världskriget av det stora antalet runinskrifter och futharkinskrifter från medeltiden har gjort att man alltmer har ifrågasatt Olsens uppfattning och mer betonat att futharken hade sin bakgrund i att lära ut och lära sig runor. Den nuvarande uppfattningen av futharken präglas dock ibland fortfarande av de motstridiga uppfattningarna magi – icke-magi. Möjligen skulle denna motsatsställning kunna lösas genom att fokusera

mer på futharkinskriftens kontext, vare sig den består av en följdinskrift eller en bild eller är rent fysisk i form av ett knivskaft, runsten eller en kyrkobyggnad, som onekligen ger olika förutsättningar för en tolkning. (Fig. 2)

I Sigtuna har minst nio säkra futharkinskrifter påträffats. Till detta kommer åtta inskrifter som kan vara ofullständiga futharker eller representera futharker i förkortad form. Dessa är här medtagna för säkerhets skull, vilket gör förteckningen något oprecis. (Tabell 1)

Av futharkerna i tabellen är endast två utan fel (Sl28c och Sl109). Sl103 har en fullständig futharkserie, men en överflödig **k**-runa mellan **b** och **m**. I några futharker är runföljden felaktig. I Sl 71 är runföljden **sa** i stället för **as** och **brlm** i stället för **bmlr**. Sl21a har **in** i stället för **ni** och de två näst sista runorna kan inte typbestämmas på grund av en skada. I Sl 28a saknas **r**-runan av brist på plats på ristningsytan. I tre fall är futharkerna ofullständiga, Sl 12, 45 och 117. Runföljden **astb** i Sl 90a torde ha ingått i en futhark och **tmlr** i en förvanskad futhark i Sl 41. Huruvida runföljderna **fu** och **fup** symboliserar hela futharken eller

Fig. 3. Revbenet SI 21 från kv. Trädgårdsmästaren 9–10, Sigtuna med en något förvanskad futhark. Foto Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

om ristaren av något skäl avbrutit ristan­det eller inte behärskat futharken i dess helhet kan inte avgöras. Eftersom själva skriftbä­rarna, revbenen, får ses som värdelösa ben­bitar ligger det nära till att se inskrifterna i ett pedagogiskt sammanhang. Kanske är de skrivövningar. Futharken jämte runorna **ba ba** på revbenet SI21 kan vara en skrivöv­ning och själva runorna **ba ba** ett eko av ett runsyllabarium. Samma osäkerhet i bedöm­ningen gäller ifråga om SI 18 **funolh**..., där ristaren kanske avbrutit inristandet, när den märkte sina fel om nu avsikten var att rista en futhark. Om runorna på revbenet SI 50, vilket påträffades i Professorn 4 1996 och daterats till 1100-talet skall läsas **fp** och om de kan vara början av en futhark kan inte av­göras.

De vägledande, diagnostiska runformer­na i Sigtuna-futharkerna är i SI 12: ††^{h} , SI 18: †^{h} , SI 21 a: $\text{††}^{\text{h}}\uparrow$, SI 28 a: $\text{††}^{\text{h}}\uparrow\text{†}$, SI 28 c: $\text{††}^{\text{h}}\uparrow\text{†}$, SI 45: $\text{†}^{\text{h}}\uparrow$ (†), SI 71: $\text{†}^{\text{h}}\uparrow$, SI 103: $\text{††}^{\text{h}}\uparrow$ och i SI 109: $\text{††}^{\text{h}}\uparrow$. Av intresse är att sätta dessa runformer i rela­tion till den tid, när inskrifterna tillkommit. Alla har tillkommit under tiden omkring år 1000 fram till och med början av 1200-talet, d.v.s. under en period av omkring 200 år,

varför man kan fråga sig om den avspeglar början av runlitteracy i Sigtuna. Av futhar­kerna innehåller SI71 från tiden 1066–1086 långkvistrunor så också snarast SI28 från 1100–1125, medan SI103 från 1000/1100-talet eller början av 1200-talet och 109 från 1100-talet är blandade futharker. SI12, SI21a, SI28a och c samt SI45a innehåller både långkvist- och kortkvistrunor. SI12 hör hemma 1000- eller 1100-talet, SI28a och c dateras till perioden 1100–1125, me­dan SI21a och SI45a hör till slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet. Formvaria­tionen i Sigtunafutharkerna svarar alltså inte mot en given uppdelning i långkvist-futharker och kortkvistfutharker.

Karakteristiskt för futharkinskrifterna i Sigtuna är att de nästan uteslutande åter­finns på obetydliga revben, det enda undan­taget är det lilla hornskaftet SI28, och att de oftast är felaktiga i fråga om antal runor, runformer och ordningsföljd. Om de ha till­kommit i en tydlig och ovedersäglig avsikt kunde man ha väntat sig att de hade getts en mer felfri form. Det är möjligt att de har ris­tats i en mer specifik situation, den att lära sig skriva runor. En annan reminiscens av en sådan situation kan de språkligt betydel-

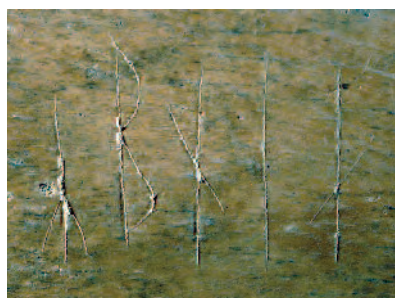

Fig. 4 a-b. Revbenet SI 45 från kv. Professorn 2, Sigtuna med en något förvanskad futhark och runföljden **rbnia**. Foto Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

selösa upprepningarna av en och samma runa eller sekvenser av runor i många inskrifter vara, ibland i samma eller liknande ordning som i futharken. (Fig. 3)

Det kan vara värt att jämföra Sigtuna-futharkerna med sådana futharkinskrifter, där avsikten inte har varit runundervisning. Inskriften på storklockan i Färeds kyrka (Vg 203) från 1200-talets första hälft och den inskrift som har funnits på den omgjutna lillklockan i Älgårås kyrka (Vg 206) avser att återge futharken i ontavvärjande syfte. Detsamma gäller de genom omgjutning saknade futharkerna på kyrkklockorna Vg 205 i Odensåkers kyrka och Vg 218 i Segerstads kyrka. Samma avsikt ligger förmodligen bakom förekomsten av söndagsrunorna **fuporkh** på dopfunten Vg 259 Norra Björke och säkerligen bakom förekomsten av futharken på dopfunten Vr 4 Övre

Ulleryds kyrka, där en eller möjligen två futharker har ristats in på sockeln för att skydda mot de onda makter som kunde tänkas störa dopritualen.

Futharkinskrifter i kyrkväggar kan vara mer svårbedömda. I dessa fall kan kontexten vara klagörande, d.v.s. i vilket sammanhang som inskriften ristats in. I Bringetofta 1100-talskyrka finns en inskrift (Sm 68) som bl.a. består av futharken och runföljden **mahno** som kontext, d.v.s. namnet *Magnus* i dativ. Samme Magnus omtalas som Hærra Magnus (**her magnus**), d.v.s. socknens kyrkoherde, i runinskriften Sm 67 i kyrkans absid. Futharken torde ha ristats för att gagna Magnus, vilket förklarar namnformen.³ Ibland kan kyrkbyggnaden vara själva kontexten. Så kan vara fallet vara med Hackås kyrka i Jämtland, där en något ofullständig futhark finns inristad i put-

sen i det gamla korets sydmur. Bland de talrika runinskrifterna i vägghputsen på de gotländska kyrkorna förefaller ett femtontal kunna vara futharkinskrifter. Bakgrunden är dock oklar och spretig.⁴

Inte bara i putsinskrifter kan den språkliga kontexten klargöra eller åtminstone antyda avsikten. En futhark jämte en runföljd på ett betydelselöst revben kan tala för en magisk avsikt. Så är fallet med den medeltida inskriften med runradens två första ätter jämte den otolkade runföljden *ipboetæ*... på ett revben från Köpingsvik (Fv 1973:202) och samma tolkning kan gälla för inskriften på den ovan redovisade futharkinskriften Sl 45.

Kontexten kan också utgöras av en bild. På runstenen U 754, en "häststen" som jämte ytterligare sten skulle hjälpa rytturen att stiga upp på hästen, är några stigbyglar inristade och första ätten av futharken, sannolikt för att gynna rytturen. Bæksteds invändningar 1952:157 mot en sådan tolkning är knappast övertygande. Hur Sigtunarevbenet Sl 109 från 1100-talet med futharken och en komplicerad triangelfigur på ena sidan och en skeppsbild på den andra skall tolkas är osäkert. Men att bakgrunden skulle vara pedagogisk eller en hjälp för minnet är inte troligt. Detsamma gäller futharken på bildstenen G 110 Alskog, Tjängvide och den sedan 1805 försvunna korsmärkta stenen Vg 31 Järpås kyrka, som hade en något defekt futhark inristad i korsstammen.

Futharken kan också vara kopplade till fysiska kontexter, där avsikten har varit magisk, att skydda eller förstärka själva föremålet eller dess ägare. Det kan vara verktyg som brynen (G 237, G 238, G 281 och G 311), en stenmejsel (Smålands museum inv. nr 14759), ett knivskaft av horn (Nykö-

ping Fv 1965:136) eller trä (Västerås Fv 1992:173) och ett redskap som handkvarn av sten (Upplandsmuseet inv. nr. 24351) och en sländtrissa av sten (Sm12). Hur futharken och mansnamnet *Sigfridr* (*sihfirip*) jämte runorna *mia* på ett träföremål (Nyköping Fv 1973:190), kanske en låsregel eller bärhandtag, skall förstås är oklart. På en dubbelkam från 1000-talet från Årsta gård i Österhaninge (Fv 1981:197 f.) har futharken ristats in tre gånger och på en enkelkam av hjorthorn från 1300-talets Lund (Fv 1981:192 f.) finns futharken jämte mansnamnet *Porkæll* inristad, i båda fallen förmodligen för att skydda föremålet eller ägaren eller gagna honom.

Resultatet av den gjorda genomgången tyder på att futharkerna i inskrifterna från Sigtuna skall ses mot en pedagogisk bakgrund att lära ut och lära sig runkunskap. I något fall har ristaren säkert haft avsikten att visa upp och prunka med sin runkunskap. Så kan vara fallet med inskriften Sl 28 på det lilla skaftet av horn där två futharker med något varierande runformer är inristade jämte en text med stavlösa runor som berättar att en man, förmodligen med namnet Borgger, äger verktyget och att Gudmund gjorde det rakt och slätt.

I ett annat fall kan avsikten ha varit magisk som när inskriften består av futharken och en språklig kontext, som kan tänkas vara ett personnamn såsom i futharkinskriften Sl 45. Men även en sådan inskrift kan vara en skrivövning. Att skriva det egna namnet är ju bland det första man lär sig och förklarar kanske vanligheten av sådana inskrifter. (Fig. 4)

Där det säkrast rör sig om skrivövningar är nog de fall där futharken är felaktig eller ofullständig och är misslyckade skrivförsök som bevarats till eftervärlden.

Noter

1) Att precisera antalet är svårt. Är runföljder som **fup**, **fupo** och **fupor** förkortade skrivningar för futharken eller skall de bara uppfattas som skrivförsök? En forskare menar att de tre runorna **fup** står för hela futharken och räcker för att uttrycka dess magiska kraft. Och en skadad inskrift som har uppfattats som början av futharken kan t.ex. visa sig vara söndagsrunorna **fuporkh**, såsom t.ex. är fallet med den förmodade futharkinskriften på en trästock i Hylleofta kyrka (Fv 1959:98f.). Söndagsrunorna **fuporkh** användes för att ange veckodagarna under året. Om nyårsdagen inträffade på en söndag blev söndagsrunan **f** under hela året, om nyårsdagen inträffade på en måndag blev söndagsrunan **u** o.s.v.

2) Av de medeltida exempel där futharken tolkats som magisk formel kan man enligt Bæksted 1952:171 f. inte dra några slutsatser om en speciell futharkmagi och det finns ingen grund för uppfattningen att runorna skulle ha haft den [magiska]särställning som moderna forskare givit dem.

3) Den förlorade putsinskriften Sm 156 Kläckeberga kyrka **fuporkhnia por-** har uppfattats som futharken ristad helt eller delvis två gånger. Inskriften Vs 7 Västerås domkyrka **fuporkfuporo-khk-b** inristad i tegelkapitålet till en portal i gamla långhusets södra vägg har gått förlorad men finns återgiven som den första ätten i futharken ristad två gånger. (Två egendomliga runformer i Vs 7 markerade med streck.)

4) Det inte går inte att avgöra om runföljder som **fup**, (G 222, G 267A), **fupo** (G 221), **fupor** (G 209, G 256B) och **fupork** (G 230) är de enda runor ristaren har kunnat eller om de är förkortade uttryck för den språkliga futharken. Pro-

blemet blir inte mindre av att de sju söndagsrunorna **fuporkh** från runkalendern (t.ex. G 142 i Ganthem) och de nitton kalenderrunorna i gyllentalserien (t.ex. G 330 Bunge **fuporkhniastblm** †✝Φ) återfinns i putsen på gotländska kyrkväggar. Gyllentalsserien har dock aldrig använts i magiskt syfte. Här finns också inskrifter som snarast är mer eller mindre fullständiga futharker: G 38† Grötlingbo (**fuporkhnia**----- och **fupokh**--), G 104 Ab Lye (**fup-rkhnia**), G 104 Ei Lye (**fuporkhniastblm**-), G 130† Guldrupe (P. A. Säve 1850: runraden på flera ställen i tornrummet), G 142f Ganthem (**fupor-h---s--lm...**) och G 258 Väskinde (**fuporkhnia**). Problemet förekommer även annorstädes, t.ex. revbenen Sl 98 (**fu**), Sl 59 (**fup**) tennlocket från Söderköping Fv 1992:173 f. (**fup**).

Gyllentalen var en kalendarisk beteckning om 19 runtecken (futharken plus tre bindrunor) som användes för att markera att de olika månfaserna (nymåne o.s.v.) med 19 års mellanrum inträffade på samma datum i solkalendern och angav ett visst års nummer i solkalendern. Efter 19 år började man räkningen på nytt.

5) Nyckel till Sl-numrens motsvarighet i Samnordisk runtextdatabas:

Sl 12 = U Fv1986;220C	Stora Gatan
Sl 18 = U Fv1990;39A	Kv. Trädgårdsm. 9–10
Sl 21 = U Fv1990;41B	Kv. Trädgårdsm. 9–10
Sl 28 = U Fv 1992;161C	Kv. Trädgårdsm. 9–10
Sl 33 = U Fv1992;165	Kv. Trädgårdsm. 9–10
Sl 41 = U NOR1996;17C	Långgränd
Sl 45 = U NOR 1996;18D	Kv. Professorn 2
Sl 54 = U NOR1997;29G	Kv. Professorn 4
Sl 59 = U NOR1997;30E	Kv. Professorn 4
Sl 71 = U NOR2000;23	Kv. Professorn 1
Sl 87 = U NOR2000;31B	Kv. Professorn 1
Sl 90 = U NOR2000;33	Kv. Professorn 1
Sl 98 = U NOR2001;20	Kv. Professorn 1

SI 103 = U NOR2003;22 Kv. Professorn 4
 SI 109 = U TOR1996;307 Kv. Professorn 4
 SI 117 = (Inte i Rundatabasen) Kv. Professorn 4

Referenser

Bæksted, A. 1952. *Målruner og Trolldruner. Runemagiske Studier*. København.

Fv = Fornvännen. Stockholm 1906 f.

G+ nr = inskriftens nummer i *Gotlands runinskrifter* vol. 1–2 granskade och tolkade av E. Wessén, S.B.F. Jansson och E. Svärdström. Stockholm 1962–1978. Vol. 3 av H. Gustavson och Th. Snædal preliminärt digitalt publicerad på www.raa.se.

Gustavson, H. 2007. Runor på skolschemat! Ett nyfunnet syllabarium från 1000-talets Sigtuna. *Situne Dei*.

Källström, M. 2011. *Undersökning av medeltida runristningar i Högs kyrka, Hälsingland* (Rapport i ATA, dnr 322-02795-2011).

Samnordisk runtextdatabas. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. [www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm]

Seim, K. Fjellhammer 1999. *De vestnordiske futhark-innskriftene fra vikingtid och middelalder – form og funksjon*. Trondheim.

SI + nr = preliminär numrering av inskriften i förteckningen över lösföremål med runinskrifter från Sigtuna.

Sm + nr = inskriftens nummer i *Smålands runinskrifter* granskade och tolkade av Ragnar Kinander. Stockholm 1935–1961.

U + nr = inskriftens nummer i *Upplands runinskrifter*, granskade och tolkade av E. Wessén och S.B.F. Jansson. Stockholm 1940 f.

Vg + nr = inskriftens nummer i *Västergötlands runinskrifter*, granskade och tolkade av H. Jungner och E. Svärdström. Stockholm 1940–1970.

Wikström, A. 2008. *Stora gatan, VA-schakt, 1985. Rapportsammanställning* (se www.sigturnamuseum.se).

Wikström, A. (red). 2011. *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988–90*. Sigtuna. Ög + nr = inskriftens nummer i *Östergötlands runinskrifter*, granskade och tolkade av E. Brate. Stockholm 1911–1918.

Personliga meddelanden

M. Pettersson, tidigare vid Sigtuna Museum.
 A. Wikström, tidigare vid Sigtuna Museum.

Summary

The abundant finds of some hundred rune-inscribed objects in Sigtuna, for the most part rib-bones, show that runes were in everyday use there. A few dozen consisted of the futhorc, the first letters of the runic alphabet. There is a lively discussion within rune research as to why the futhorc was inscribed this way. While some scholars assert that it had apotropaic, luck-bearing, significance, most nowadays consider that it served an educational purpose. Hopefully the context of each futhorc inscription might explain its individual function. A linguistic context, for example in connection with a personal name, could indicate an apotropaic purpose, and a futhorc written on a tool might be there for the protection of the tool or its owner. But the futhorc inscriptions on the worthless ribs in Sigtuna are of quite a different character, and have been made either for educational purposes, or as writing-exercises, often unsuccessful.